

A börtönbeli önkárosítások kommunikációelméleti megközelítése¹

Évekkel ezelőtt érkezett egy levél a Budapesti Fegyház és Börtön Pszichológiai osztályára, amelyben egy korábban önkárosítással fenyegetőző fogvatartott ügyvédje hosszasan idézett Tringer László *A pszichiátria tankönyve* (2004) című munkájából. A jogász Tringer azon megállapításaira hivatkozva, miszerint „öngyilkos magatartás minden olyan tett, amely szándékos önpusztításra irányul”, illetve „minden önpusztításra irányuló cselekményt szuicid magatartásként kell kezelünk”, megkérdőjelezte döntésünk helyességét, amikor a fogvatartottat a meghallgatását követően nem utaltuk pszichiátriára.

Az önkárosító magatartás elsősorban „pszichológiai” vagy „pszichiátriai” problémaként való meghatározása hosszú múltra tekint vissza a büntetés-végrehajtásnál. A témakör kutatóinak jelentős hányada a szándékos önsértést a bebörtönzéssel járó korlátozások okozta stressz és kétségbeesés manifesztációjának tartja, és egy kontinuumon helyezi el az öngyilkossági kísérlettel, illetve a befejezett öngyilkossággal. A vonatkozó nagy-britanniai adatokat megvizsgálva Alison Liebling például azt állítja, hogy az önkárosítás – a „meghalás szándékával” elkövetett szuicid próbálkozásokhoz hasonlóan – rendszerint kétséggel, csüggedtséggel, reményvesztettséggel és az elviselhetetlen üresség érzésével párosul, de egyúttal a feszültségtől való azonnali szabadulás igényét is mutatja. A „bármi áron való menekülés szándékát” a tétlenség, a kiszámíthatatlanság és a kontrollvesztés elől (Liebling, 1999).

A főként pszichológiai tényezőkre hivatkozó vizsgálatokkal szemben az 1999. és 2008. között, önkárosítás vagy szuicidiummal való fenyegetőzés miatt az IMEI ambulanciájára szállított fogvatartottak adatait elemezve Antal Albert és munkatársai megállapítják, hogy a bekerülés leggyakoribb indokai „a jobb elhelyezésre való törekvés, a más helyre kerülni akarás, közelebb kerülés a nyugtatószerrek forrásához, valamint az aktuális konfliktus lereagálásának, megoldásának módja” (Antal és mtsai., 2009). A kutatási eredmények alapján egyértelműnek tűnik, hogy az IMEI-be érkező fogvatartottak az esetek jelentős részében nem a „kínzó pszichés feszültségtől” szerettek volna megszabadulni az önkárosítás segítségével.

Hasonló következtetésekre jut a 2007-es adatokat elemezve Lehoczki Ágnes (2009) is, aki tanulmányában az IMEI-be utaltakra mint „szuicid címkével érkezőkre” hivatkozik (hangsúlyozva ezzel a környezeti minősítés fontosságát a kialakuló helyzet meghatározásában és a további lépések megtételében). Lehoczki szerint a tárgyévben elvégzett 180 pszichológiai vizsgálat alapján az önkárosító magatartás hátterében „az esetek 46%-ában prizonális probléma áll (első csoport), 36%-ban impulzív feszültségvezetésről van szó (második csoport), és 18%-ban krízishelyzet, veszélyeztető állapot van jelen (harmadik csoport)”.

1 Köszönettel tartozom a kollégáimnak, illetve azoknak a fogvatartottaknak, akik írásbeli beszámolóik elkészítésével a munkámat segítették, valamint Fiáth Mariannának a szöveggondozásért.

Annak ellenére, hogy az IMEI munkatársai több alkalommal hangsúlyozták a fenti megkülönböztetések fontosságát és egy ezekhez igazodó szakmai protokoll kidolgozásának igényét, a bv. intézetekben elkövetett önkárosításokkal egyelőre továbbra is mint „pszichológiai problémával” kerülünk szembe. A „falcoló” vagy önakasztással fenyegetőző elítélteket – még azokban az esetekben is, amikor „célvezéreltként” vagy „manipulatív szándékúként” hivatkozunk rájuk – *irracionalisan viselkedő személyekként* észleljük. Az önsértést „inadekvát megküzdési stratégiaként” említjük, a fogvatartottra pedig a „kontrollvesztett”, „impulzív”, „elégtelen coping mechanizmusokkal jellemezhető” jelzőket használjuk. A hozzáállásunk háttérében álló elgondolás szerint mindnyájan arra vagyunk programozva, hogy az életünk során elkerüljük a fájdalmat, és gyönyört vagy örömet keressünk. Hajlamosak vagyunk arra az álláspontra helyezkedni, hogy ha valaki szándékosan okoz fájdalmat önmagának, akkor nyilvánvalóan valami baj lehet az elméjével (Gambetta, 2009).

Az önkárosítást kizárólag „nem racionális cselekvésként” meghatározó, pszichológizáló stratégiával szemben Marek Kaminski szociológus – aki a 80-as években a Szolidaritás mozgalom tagjaként maga is hónapokat töltött különböző lengyel börtönökben – gyökeresen más nézőpontot képvisel (Kaminski, 2004): „A börtön hiperracionális viselkedésre neveli a fogvatartottakat. Türelemre tanítja őket a tervezés és a célokért való küzdelem során: keményen büntet a hibákért, míg az okos cselekvést bőkezűen jutalmazza. Nem csoda, ha mindezek alapján a rabok lelkesen próbálják optimalizálni a helyzetüket. [...] A brutális verekedések, az önkárosítások és a szexuális erőszak gondosan kiszámított és mérlegelt cselekvéseként foghatók fel. A börtönbeli viselkedésre irányuló elméleti magyarázatok elégtelensége egyfelől a fogvatartottak motivációinak meg nem értéséből adódik, másfelől pedig az arra való képtelenségünkől, hogy beismerjük: a bizarrnak vagy embertelennek tűnő megoldások racionális egyéni cselekvések eredményei is lehetnek.”

A pszichiátriai szakirodalommal ellentétben Kaminski nem valamilyen mögöttes, patológiás lelki tartalom megjelenítőiként, hanem bizonyos cél(ok) elérésének érdekében végrehajtott, meghatározott üzeneteket hordozó, racionális cselekvéseként tekint a börtönbeli önkárosításokra. A továbbiakban – elsősorban Kaminski (2004) és Gambetta (2009) írásai alapján – igyekszem az önsértések jel- és kommunikációelméleti megközelítését részletesen is ismertetni.

Az önsértés mint jelzés

Noha az önsértő cselekményekről, illetve az azokkal való fenyegetőzésekről nincsenek pontos statisztikáink – egy részüket nem jelzik a fogvatartottak a személyi állomány felé, pusztán említésük pedig sokszor nem vezet se önkárosításhoz, se fegyelmi felelősségre vonáshoz –, Kaminski megjegyzése jól mutatja, hogy a „falcoló” és „nyelések” a börtönvilág mindennapjainak természetes részét képezik: „Gyakorlatilag minden fogvatartott eljátszott már az önkárosítás gondolatával, vagy azzal, hogy azt tette. Az önsértésekről való beszélgetések, általánosságban vagy specifikus esetek kapcsán, mindennaposak voltak.” Kérdés, hogy miért

és hogyan válhattak az egészséget, a testi épséget vagy akár az életet is veszélyeztető cselekvések elterjedt kommunikációs gyakorlatokká a fogvatartottak körében.

Gambetta szerint az önsértés elsősorban amiatt hatékony *jel*, mert nehezen hamisítható információt nyújt az elkövető nem megfigyelhető vonásairól. Börtönkörnyezetben, ahol a fogvatartottaknak egyébként is érdekükben áll a személyiségüket, illetve a lelkiállapotukat elrejtteni a többiek elől, illetve „álarcokat viselni” a külvilág felé, az önsértő magatartás számos pszichés tulajdonságot vagy szándékot *hitelesíthet*. Egyfelől megmutatja, hogy az illető nem retten meg a testi fájdalomtól, hogy – részben ezáltal – képes ellenállni a szigorú büntetésnek is, illetve, hogy bizonyos esetekben a végletekig, akár „az örületig” is hajlandó elmenni, hogy az érdekeit érvényesítse. Másfelől a testnek okozott fájdalom kiválóan megkülönbözteti azokat, akik csak állítják, hogy rendelkeznek az említett vonásokkal azoktól, akik „valóban” jellemezhetőek is azokkal.

Az önkárosítás mint jel jelentése rendkívül sokrétű lehet. Egy gyenge fizikumú fogvatartott, Z. Gábor például a következőket mesélte arról, ami egy új börtönbe kerülését követően történt: „Betettek egy csomó szétgyúrt kannibál közé, de megmutattam, hogy nem félek. Ideges voltam pont, úgy szétvertem az öklömet a szekrényen, hogy maradandó károsodást szenvedtem. Azt mondták, na, idehoztak egy gyógyítóst. Nem érdekelt. Üvöltöztem, hogy ha valaki hozzám szól, szétverem a fejét a stokival.” Mindez jelentősen különbözik K. Tibor esetétől, aki annyira mély vágásokat ejtett a csuklóján, hogy külkórházba kellett szállítani. A visszatérését követő beszélgetésünk során elmondta, hogy tudomására jutott, hogy a szinten rövidesen mindenkinek át kell költöznie egy „cinkes körletre”, ahová a problémák elkerülése érdekében ő maga nem szeretett volna kerülni. Kérdésemre, hogy az önkárosítást megelőzően miért nem próbált először a nevelőjével beszélni, így válaszolt: „Nem vettem volna komolyan. Így meg, hogy falcoltam, tudom, hogy én diktálok. Jó, így is, úgy is arra a szintre kerültem, de legalább én mondtam meg, hogy melyik zárkába.”

A továbbiakban az üzenet „címzettjei”, illetve az önkárosító cselekmény egyéb jellegzetességei felől próbálok rávilágítani a jelentés megfejtésének lehetséges módjaira.

Üzenetek és címzettjeik

A hazai szakirodalom, ha egyáltalán említést tesz az önkárosító cselekvések kommunikatív jellegzetességeiről, szinte kizárólag a *személyi állomány* manipulációjának eszközeként tekint azokra. A Lehoczki-féle első, prizonális problémákkal jellemezhető csoport esetében például az „önkárosító magatartás hátterében általában az elhelyezéssel összefüggő konfliktusok állnak: zárkap problémák, speciális csoportba való bekerülés vagy éppen az onnan való kikerülés elérése. A cél különféle kedvezmények, elhelyezésszerű változtatások kieszközlése, az önkárosítás vagy az öngyilkossági, önkárosítási szándék verbalizálása csupán eszköz. A magatartás hátterében tehát nem pszichiátriai ok vagy veszélyeztető állapot áll, hanem a fogvatartást végrehajtó büntetés-végrehajtási rezsimmel való konf-

liktus” (Lehoczki, 2009). Kérdés ugyanakkor, hogy miért éppen az önkárosítás válik hatékony eszközzé a fogvatartott kezében – illetve hatásos-e egyáltalán – a személyi állomány döntéseinek befolyásolása során.

Gambetta szerint a tekintélyszemélyek felé küldött üzenet célja a „komolyság” bizonyítása. Mivel a kérelmek megfogalmazásakor általában nem elég a kijelentés: „Szállítsanak el/költöztessenek át, mert fenyegetve érzem magam/életveszélyben vagyok”, a fogvatartottnak szüksége van a veszélyeztetettség és az őt érő stresszhatás közvetlen bizonyítására is. Ebben az esetben az önkárosítás célja a fogvatartottra leselkedő veszedelem *valódiságának* és az átélt *félelemnek* a jelzése. Mindezek miatt a személyzetnek címzett önsértések többnyire forgatókönyvszerűen rögzített időbeli lefolyást mutatnak: a kezdetben csak fenyegetőző fogvatartott, ha a személyzet figyelmen kívül hagyja a kérését, a továbbiakban önkárosítást követhet el. A hitelesség jelzése melletti további cél a gyengeség és kontrollnélküliség *hatalommá* való átalakítása (ahogy azt a nevelőnek „diktáló” K. Tibor példáján láthattuk az előzőekben).

A személyi állománynak küldött félelemjelzés mellett az önkárosítás egyéb jelentései is tetten érhetők. Az IMEI-be érkezőknek a Lehoczki Ágnes által azonosított második csoportja, az *impulzív feszültségvezetők* cselekedeteinek a hátterében is gyakran feltárható a személyzet befolyásolásának szándéka. Az ebbe a kategóriába tartozók két alcsoportjának – „nem bírom a fogdát”, „bírom a fogdát, de most igazságtalanul helyeztek ide” – önsértése egyúttal a fogvatartottnak a saját fegyelmi vétségére adott magyarázatát hivatott *hitelesíteni*, ahogy ez M. Miklós esetében is történt: „Voltam már fogdán, nem érdekel, de ne kapjak már húsz napot azért, amit el sem követtem. Nem én vertem meg azt a gyereket, és be fogok húzni, hogy az osztályvezető úr lássa, hogy nem bírom az igazságtalanságot.” Az impulzivitás és a pszichés feszültség „levezetése” helyett M. Miklós önkárosításának *célja* itt a zárkán történt verekedésre vonatkozó *saját* elképzeléseinek az alátámasztása (és egyúttal természetesen a magánelzárás-büntetés elkerülése az eset „újrátárgyalásának” elérésével).

Ezzel ellentétes szituáció, amikor a fogvatartott üzenetének címzettjei az *elítélttársak* (Z. Gábor példája az előző fejezetben). Kaminski a börtönbeli beavatási szertartások kapcsán megemlíti egy hasonló történetet. Egy drogfüggő fogvatartott, aki a kábítószer-élvezet miatt eleve nem pályázhatott a lengyel börtönök magas presztízzsel bíró „jógyerek-kasztyájába”, a zárkába lépve azonnal összevágta magát. A „menők” döbbenet figyelték, hozzá sem nyúltak a továbbiakban, és azt mondták neki: „Oké, egy csicska vagy, de kemény gyerek is. Rendes vagy, mi is rendesek vagyunk. Na, takaríts össze szépen!”²

2 A fogvatartott-társaknak üzenő önkárosító alakja összecseng a Lehoczki-féle tipológia „impulzív feszültségvezetők” kategóriájának második alcsoportjával: „Az úriemberek, avagy »nem akartam mást bántani, inkább behúztam.« Az indulati feldolgozás itt is elégtelen, az impulzus mindenképpen levezetést igényel. Van azonban annyi önkontroll, hogy tárgyat tudjon változtatni a racionális megfontolás jegyében” (Lehoczki, 2009). Míg a szerző elsősorban az indulatok feletti kontroll részleges elvesztését hangsúlyozza, addig tanulmányomban inkább azokra az esetekre fordítok figyelmet, amelyekben impulzivitás helyett inkább a racionalitás válik kézzelfoghatóvá.

Az önkárosítás ebben az esetben kettős üzenetet hordoz: egyfelől „örületet”, veszélyességet jelez, és ezáltal félelmet indukál a támadókban. „Ha annyira elmebeteg vagyok, hogy ezt teszem magammal, képzelj el, mire vagyok képes veled szemben!” (És, amint azt a személyi állománynak szánt jelzéseknél már említettem, az erek felmetszése egyúttal hitelesíti is az üzenetet.) Az önsértés mindemellett ellenállást és közönyt mutat a fájdalommal szemben: „Ha ezt teszem magammal, semmi olyan nincs, amit megtehettek velem úgy, hogy az megtörjön – jobb, ha leszálltok rólam!” Azt jelzi, hogy értelmetlen kontrollálni az elkövetőt azáltal, hogy fájdalmat okozunk neki (például veréssel), hiszen a fizikai kín indifferens számára.

Gambetta az önkárosítás – mint a rabtársak manipulálásának eszköze – magyarázatakor Mucius Scaevola történetéhez fordul. Scaevola a legenda szerint beszökött a városát ostromgyűrűbe záró Porsenna táborába, hogy a királyt meggyilkolva szabadítsa fel Rómát, ám a merénylet nem járt sikerrel. Mikor rajtakapták, és Porsenna elé vitték, Scaevola az áldozati oltár tűzébe tartotta a kezét, és szemrebbenés nélkül tűrte a fájdalmat, mígnem a keze már égett. Gambetta szerint a király előtt álló hős az alábbi dilemmával szembesül: „Létezik-e olyan jelzés, amit még megengedhetek magamnak, azaz ami kevésbé költséges, mint hogy élve elégessenek, ám ami elegendő bizonyítékot hagy Porsennának ahhoz, hogy rájöjjön: felesleges megkínózni?” Az agresszív társakkal szembekerülő elítéltnak hasonló döntést kell hoznia: „Mi volna az a cselekedet, amely az azonnali megveretésnél, illetve a további bántalmazásoknál kevésbé költséges, ugyanakkor nyilvánvalóvá tenné a többiek előtt, hogy nem érdemes piszkálniuk sem most, sem a jövőben?” A jelelmélet felől nézve az önkárosítás sok esetben – egy gyenge megküzdési kapacitással bíró, pszichésen beteg személy helyett – nagyon is racionális döntéshozót feltételez.

A Scaevola-féle dilemmára jó példa S. Attila története is. A fogvatartott „pszichológusi meghallgatása” során egyik társára, H. Péterre panaszkodott, és kérte, hogy az illetőt mihamarabb helyezzük ki a zárkájából. Annak ellenére, hogy a költöztetés folyamatban volt, S. Attilát falcolás miatt küldte hozzám a nevelője még aznap délután. Elmondta, hogy H. Péter „vamzernek nevezte őt”, és azzal vádolta meg, hogy „panaszlik rá a pszichológusnál meg a főfelügyelőnél”, illetve hogy „miatta kell költöznie”. A történetben S. Attila azzal próbálta a társai előtt bizonyítani, hogy nem áruló, hogy elvágta az alkarját. Az üzenet többféleképp is értelmezhető. „Ha nem ijedek meg önmagam megsebzésétől, miért gondoltok, hogy H. Pétertől megijedtem, és panaszkodtam rá?” Valamint: „Nem tudtok megremíteni azzal, ha vamzernak bélyegeztek, és a következményekkel fenyegettek. Ha ezt meg merem tenni magammal, ugyan miért félnék tőletek?”

A fogvatartott-társak felé üzenetet küldő „kemény rabok” alapvetően különböznek a „gyenge megküzdési stratégiákkal élőktől”. Utóbbiak nem képesek azt az üzenetet küldeni, hogy „Ha ezt teszem magammal, képzeljétek el, mit tesztek veletek!”. Amikor jelezni akarnak, az leginkább annak jelzése lesz, hogy „gyenge megküzdő vagyok, és nem bírom a börtönt” (éppen emiatt jobban járnak, ha a kevésbé mély sebeiket elrejtik, hiszen a nem célravezető üzenet miatt – „keménység” helyett a „törekenység” manifesztációja – csak rosszabb lesz a helyzetük a

közösségben). Aki a társai felé jelez, többnyire *súlyos sebet* ejt magán, ami a kommunikációelmélet felől közelítve érthető is, hiszen a célba juttatni kívánt üzenet: „Ez nem csak egy karcolás!”

A keménység és a rettenthetetlenség mellett a fogvatartotti közönségnek szánt „falcolások” egyéb üzeneteket is hordozhatnak. Hozzátartozó halála esetén hitelesítik a gyászoló fájdalmát és a bánat „őszinteségét” (ld. még Lehoczki, 2012). Az őszinteség szerepet játszik azokban a helyzetekben is, amikor a fogvatartott egy megelőző esküje vagy „átka” ellenében cselekedett (például Z. Mihály, aki korábban a gyermeke életére is megesküdt, hogy sohasem bántja a társait, majd egy általa kiprovokált verekedést követően megvágta a nyakát). Az erek elmetszése egyfelől az „átok megsemmisítését” jelképezi, másrészt pedig jelzi a társak felé, hogy az eseti hiba ellenére a fogvatartott továbbra is megbízható személy, akinek adni lehet a szavára. Előfordul, hogy egy középponti figura önkárosítása „falchullámot” indít el a körleten. Miután a szint egyik legerősebb fogvatartottja, G. Géza – Rivotril hatása alatt – rendkívül súlyos sebeket ejtett a combján egyik éjszaka, az őt rémülten figyelő barátai is megvágták az alkarjukat. Ezekben az esetekben a társak a lojalitásukról biztosítják az önkárosítót – az önfeláldozásra való hajlandóság és kapacitás egyúttal szorosabbra fűzi a csoporton belüli viszonyokat is.

Jellegzetességek

Láthattuk, hogy az önkárosítás, attól függően, hogy a személyi állománynak vagy a fogvatartott-társaknak szól, különböző jelentéseket hordozhat. Az üzenet sokrétűsége mellett a „hatékony” önkárosításnak többféle kritériumnak is meg kell felelnie.

Láthatóság

A manipulatív – nem öngyilkossági szándékkal elkövetett – önsértés csak akkor éri el a célját, ha észrevehető (tehát nem izoláltan hajtják végre), vagy ha nem tartják titokban, és a híre valamilyen egyéb úton eljut azokhoz, akiknek az ítéletét az illető befolyásolni kívánja (például egy „megbízhatóan dolgozó” informátor segítségével, vagy oly módon, hogy az elkövető közszemlére teszi az önkárosítás *nyomait*). Következésképpen még az egyedül – például a fogdán – elkövetett önkárosításnak is lehet jelzésértéke, hiszen a sérüléseket a későbbiekben meg lehet mutatni másoknak. A sebek feltárásának aktusa egyúttal segít meghatározni, hogy van-e jelzésértéke az önkárosításnak, illetve valóban jelen volt-e a meghalás szándéka (a befejezett öngyilkosságok vagy súlyos szuicid kísérletek elemzéseai világszerte azt mutatják, hogy az elkövetők többnyire rejtetten, a „közönségtől távol” igyekeznek a tettüket végrehajtani – a hazai esetekről ld. pl. Lehoczki, 2012³).

3 A befejezett öngyilkosságokat elkövetők hazai eseteinek elemzése az azt mutatják, hogy az illető fogvatartottak többnyire nem kértek segítséget, nem jeleztek nehézségeket: csendesén, nyugodtan viselkedtek. A probléma lényege, hogy a reményvesztett, depresszív hangulatú, másoktól elhúzódó és az öngyilkosságot fontolgató elítéltet a felszínen szinte semmi sem különbözteti meg a személyzet szempontjából „ideális” fogvatartottól, aki szó nélkül követi az utasításokat, nem

Módszer

A személyi állománynak és a társaknak szóló önkárosítások többnyire az alkalmazott eszköz alapján is jól elkülöníthetők egymástól. Ha a keménységet és a félelemnélküliséget akarja valaki jelezni (elsősorban a többi fogvatartott felé), akkor olyan módszert választ, ami nemcsak erős fájdalommal jár, de hosszan tartó, jól látható nyomokat is hagy (ebből a szempontból a „nyelés” vagy a gyógyszerezés nem hatásos). A mély sebeket ejtő *vágások* több szempontból is alkalmasak a társaknak szóló üzenetküldésre: veszélyesek, fájdalmasak, szörnyű látványt nyújtanak, illetve az AIDS és a hepatitisz korában rémületet kelthetnek a közönségben.

A többi elítélt felé küldött üzenetekkel ellentétben a személyi állományt nem a „félelemnélküliségről”, hanem ellenkezőleg, a „félelemteliségről” kell meggyőzni a célok elérésének érdekében. Emiatt az alkalmazott eszközök általában kevésbé látványosak, ugyanakkor – a helyzetből való menekülési szándékot alátámasztandó – gyakran azonnali kórházi beavatkozást igényelnek.

A személyi állomány felé küldött jelzések során az egyébként tipikusan öngyilkossághoz használt „biztos módszerek” is válhatnak manipulatív jellegű önkárosítás eszközeivé, hiszen nem annyira a keménységet, hanem a *kétségbeesés valóságát* kell igazolniuk. Ez történt G. Árpád esetében is (a szövegben érdemes figyelemmel kísérni a negatív lelkiállapot leküzdése érdekében történő gondos mérlegelést és döntéshozást): „Kaptam egy fegyelmi lapot, aztán tíz nap magányelzárást (*a beszédes hibát megtartottam az eredeti formájában* – F. T.), és ez azzal járt, hogy tíz napig nem láthattam az ablakból az én kicsi családomat. És se levél, se semmi, azt hittem, megőrülök. Nem bírtam volna ki ezt a tíz napot úgy, hogy ne lássam őket. Nagyon törtem a fejem, gondolkoztam, hogy mit kellene csinálni, hogy ezt a tíz nap fogdát megússzam, és így eszembe jött egy régi börtönös trükk. Ezt úgy kell elképzelni, hogy kamuból úgy teszek, mintha felakasztanám magam. Ezzel az volt a cél, hogy innentől nem lehetek lent a fogdán. Meghoztam a döntést, széjjeltéptem zárás után a lepedőmet, megfontam, körben kidörzsöltem a nyakamat, húzgáltam rajta a lepedőcsíkokat, hogy az a látszat legyen, hogy tényleg megszorult a nyakamon a kötél. Lényeg, hogy hiteles legyen. Kiterveltem mindent már a második napon. Még kenyérbelet is vettem a számba, vízzel összerágtam pépesre, hogy olyan legyen, mint a hányás, ezt tartottam a számban, és vártam, hogy jöjjenek takarodóra lezárni. Az ajtó felé kötöttem a lepedő egyik végét, volt ott egy szellőzőszerűség, és fölálltam a vécé szélére úgy, hogy pont elértem. Vártam, hogy jöjjenek, nyissák az ajtót, és én majd pont akkor lelépek a vécé széléről. Sajnos sokára jöttek, és fárasztó volt a nyakamban a kötéllel a vécé szélén állni. Arrébb fészkelődtem, és ez lett a baj, mert annyira fészkelődtem, hogy kidőlt a vécéülöke, és tényleg fönt maradtam. Majdnem sikerült az akasztás. Kapálóztam, de nem tudtam magam visszahúzni. Kijött a számon a kenyérbél is, így hihető volt mindenki számára. Aztán áramszünet, elment a kép, a hang. A

---

követelőzik, és nem jár lépten-nyomon a nevelőjéhez. Higgadt, önálvétető és beletörődő. „Beilleszkedési/alkalmazkodási problémái nincsenek” – ahogyan írni szoktam a pszichológusi véleményekben.

kórházban tértem magamhoz, mert majdnem beállt a halál nálam, úgy, hogy csak viccnek szántam az egészszet.”

Környezeti jellemzők

Önsértések gyakrabban fordulnak elő olyan intézetekben, amelyekben erős a bizonytalanság a többi fogvatartott kiléte és tulajdonságai/tudása felől, és ahol emiatt fontos az „imidzsépítés”. (Például előzetesházakban, valamint túlzásúfolt és magas fluktuációval jellemezhető börtönökben, ahol a fogvatartottak rendszeresen új emberekkel találkoznak, és többször kell „bemutatkozniuk”. A bizonytalan rangsorolás említett eseteiben az elítéltek valószínűbben is verekszenek össze a társaikkal, nemcsak azért, hogy megvédjék magukat a fenyegetésektől, hanem hogy felépítsenek egy hierarchiát is annak jelzésével, hogy kellőképpen kemények ahhoz, hogy ne szórakozzanak velük.)

A társaknak szóló önkárosító szignálokhoz általában olyan elítéltek folyamodnak, akiknek kevés tapasztalata volt korábban az agresszióval (nem tudnak ügyesen harcolni, hiányzik az „erőszak tőkéje”). Gambetta szerint amikor egy újonc tart attól, hogy jelentősen gyengébb, mint a támadó(k), nem célszerű verekedésbe bonyolódnia. Az önsértés hatékonyabb eszköznek bizonyulhat, különösen, ha az illető kezében marad a kontroll (önkárosításkor az elkövető saját magának okoz fájdalmat, míg ha megtámadják, nem lehet biztos abban, hogy milyen mértékben fogják bántalmazni. Ráadásul ha verekedésbe bonyolódik, annak egyéb következményei is lehetnek, például megtorlás, fogda, a kedvezmény elvesztése stb.).

Börtönkutatások alapján úgy tűnik, hogy minél nagyobb az aszimmetria az áldozat és a támadó között az agresszivitás és az erő szempontjából, annál nagyobb az önkárosítás valószínűsége a verekedéséhez viszonyítva (például fiatalokéval felnőttekkel egy zárkára kerülve több önkárosítást követnek el, míg hasonló képességű fiatalokéval inkább verekszenek). Nagyobb esély van a „falcokra” olyan intézetekben is, ahol összeszokott „gengek” vagy „brigádok” működnek, és hagyomány az újoncok erőszakos „fogadása”.

Eredmények

Annak érdekében, hogy az önkárosítás mint jel fennmaradjon a fogvatartottak körében, legalább az esetek egy részében működőképesnek kell lennie (azaz időnként eredményre kell vezetnie, például hatékonyan el kell rettentenie a többieket a bántalmazástól ahhoz, hogy az elkövetőnek megérje bevetni a „falcólast”). Caroline Bradley (idézi Gambetta, 2009) szerint az önkárosítás *távolító jelzés*. Tapasztalatai azt mutatják, hogy az önsértőket valóban ritkábban támadják meg, mivel a fogvatartottak félnek vagy undorodnak attól, hogy közel kerüljenek egy „falcóshoz”. Hasonló következtetésekre jut Preti és Cascio is (idézi Gambetta, 2009): „Az önsértő viselkedés a bátortalanság és a gyanakvás atmoszféráját hozza

létre, ami elkerülhetetlenül aláássa a kapcsolati hálót a börtönökben.” Valószínűleg pontosan ez az, amit a társaiktól tartó önsértők el szeretnének érní.

A személyi állománynak szánt önkárosító jelekkel kapcsolatban hasonló a helyzet: ha a manipulatív próbálkozások soha nem vezetnének eredményre, azok száma feltételezhetően csökkenne az intézetekben. Kérdés, hogy miért vagyunk sok esetben tehetetlenek a „zsarolókkal” szemben?

„Én most figyelmeztetem magát, és akkor majd magára vessen – emelte fel a hangját J. Károly, miután közöltem vele, hogy nem áll módomban *azonnal* a gyógyító-nevelő csoportba helyezni. – Én inentől felelősséget nem vállalok magamért, és most megmondom, hogy ha kötözködnek majd velem a zárkatársaim, ha visszamegyek, én vagy magamban, vagy másokban teszek kárt, de el fogom mondani azt is, hogy én előre szoltam a pszichológusnak!”

A történet alapján (is) látható, hogy az önkárosítást kilátásba helyező fogvatartottak hihetetlen szenzitivitással érznek rá a személyi állomány szorongásaira: tisztában vannak a félelmeinkkel azzal kapcsolatban, hogy szuicidium esetén vádolhatók és felelősségre vonhatók vagyunk.

Felügyelet és büntetés című munkájában Foucault (1975) részletesen elemzi azokat a stratégiákat, amelyekkel a modern kori büntető hatalom fokozatosan behatol az individualitás védőburkai mögé, és a test „gyötrése” helyett immár a teljes személyiség birtokbavételét, az elképzeléseinek megfelelő ember „előállítását” tűzi ki célul. A szuicidprevenációs stratégia működtetéséről alkotott elképzeléseink kiválóan összecsengenek mindazzal, amit a francia társadalomtudós az újkori fegyelmező technikákról és a „tökéletes börtönről” állít. Amennyiben a fogvatartottat megfosztjuk az önálló elhatározás és cselekvés képességétől, és azok helyébe a mindent látó, mindenről tudomással bíró személyzetet állítjuk, ha homok kerül a gépezetbe – megtörténik az öngyilkossági kísérlet vagy az önkárosítás –, csak a fegyelmező technikáink fogyatékoságait, azaz önmagunkat okolhatjuk.

Noha az önkárosítóktól való félelmeink hátterében a tökéletes ellenőrzés kudarcának beismerése és az ezzel való elszámolástól való rettegés húzódik, a gyakorlatban úgy tűnik, nemhogy a maximális kontroll nem valósul meg, de – visszajára fordítva a szuicidprevenációs stratégia célkitűzéseit – a félelmet kihasználva maguk a fogvatartottak igyekeznek irányítani az állományt. A bűvös „Öngyilkossági szándékom van!” mondat kiejtésével megnyílik a kapu a soron kívüli nevelői/pszichológusi meghallgatások előtt, lehetőség van az IMEI-be eljutni, gyógyszerert szerezni, másik zárkába költözni, speciális körletre kerülni, és még sorolhatnám. A korábbi fejezetben idézett K. Tibor – pontosan érzékelve a helyzetet – a maga módján meg is fogalmazza, hogy a hatalommal szemben sok tekintetben tehetetlen, alávetett és kiszolgáltatott helyzetében az önsértés a különféle szituációk befolyásolásának lehetőségével, a kontroll legalább ideiglenes érzésével ruházza fel.

Természetesen valamennyi, némi rutinnal rendelkező bv. dolgozó tisztában van azzal, hogy amennyiben teret enged a manipulációnak, a zárt közösség törvényszerűségeinek megfelelően a nemkívánatos viselkedés futótűzként terjed majd el. Ha megjutalmazunk egy adott cselekvést – jelen esetben azt közvetítjük

a fogvatartott felé, hogy a kérései előterjesztésének és teljesítésének az önsértéssel való fenyegetőzés vagy maga az önkárosítás a leghatékonyabb módja –, akkor az adott cél elérését lehetővé tévő, ily módon „jutalmazott” viselkedés *megerősítődik*: gyakoribbá, majd rendszeressé válik (vö. Mórotz, 2005). A megerősítés börtönkörnyezetben azért különösen veszélyes, mert az együtt élők zárt közösségében nem pusztán egyéni, hanem modelltanulás útján is könnyedén elsajátíthatók a különféle reakciók. (Vagyis a fogvatartottnak esetenként nem is kell a *saját* csuklóját elmentsenie ahhoz, hogy megértse: az önkárosító viselkedés az akarat érvényesítésének egyik legkiválóbb eszköze lehet. Miután több társa sikeresen hajtotta végre az említett manipulációt, tudni fogja, hogy mit kell mondania a személyzetnek annak érdekében, hogy ő maga is elérje a kívánt eredményt.)

A személyi állomány számára előálló döntéshelyzetek során egyfelől jelen lehet a manipuláció természetével kapcsolatos tudás, másfelől viszont a félelem is: „Mi történik, ha véletlenül mélyebb sebet ejt magán az illető, és mindenki tudni fogja, hogy előre jelezte az öngyilkossági szándékot? Meg tudom-e majd indokolni, hogy miért nem tettem semmit azzal kapcsolatban, amit szeretett volna?” A fogvatartott életével való elszámolás felelőssége rendszerint – mondhatnám: természetesen – erősebb, mint a zsarolásnak való ellenállás vágya/kötelezettsége. Így viszont az a kétségbeejtő helyzet alakul ki, hogy a szuicid szándékot hangoztatók száma a legnagyobb erőfeszítéseink ellenére sem csökken.

Néhány javaslat

Power és Spence (idézi Gambetta, 2009) önkárosítást elkövető skót fogvatartottak vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy 78%-uk nem a „pszichológiai instabilitás érzése” miatt fordult önmaga ellen, hanem mert tartott a rabtársaitól való súrlódástól, illetve egyéb „manipulatív célok” vezérelték. Ezzel párhuzamosan Gambetta megemlíti egy terápiás börtönközösség példáját, ahol az agresszív magatartást – a társak zsarolását és bántalmazását – azonnali, szigorúbb házba történő átszállítással büntették. A fenyegetettség-érzés csökkenésének köszönhetően rendkívül alacsony maradt az önsértések aránya is.

A kutatási eredmények alapján arra következtethetünk, hogy a nem az öngyilkosság szándékával elkövetett önsértések néhány, egymással szoros kapcsolatban álló stratégiával csökkenthetők:

Az önkárosítások kizárólag lélektani keretben történő értelmezése megváltoztatható, ha a helyzet pszichológus vagy pszichiáter által történő meghatározása mellett *multidiszciplináris* csapat is használunk (például a történetek elemzése során meghallgatjuk a körlet aktuális problémáit ismerő felügyelők és nevelők értékeléseit).

A pozitív megerősítés ellensúlyozása érdekében érdemes törekedni arra, hogy a manipuláció és a zsarolás negatív következményekkel (is) járjanak (az élet és a testi épség megóvása érdekében elrendelt elkülönítés, kamerás zárkába helyezés, fegyelmi felelősségre vonás, IV-es biztonsági fokozatba helyezés és így tovább).

Az elhelyezési körülmények megváltoztatása egyfelől segíthet abban, hogy a jelenleginél homogénebb – ezáltal pedig „súrlódásmentesebb” – körletek jöjjenek létre. A közeljövőben kialakítandó „rezsimszisztem” (kockázatelemzési és kezelési rendszer, vö. Schmehl, 2014) feltételezhetően érdekeltté teszi majd a fogvatartottakat a magatartásuknak a követelményekhez igazodó szabályozásában, a fogvatartotti kultúra átalakulása következtében csökkenő agresszió pedig feltételezhetően az önkárosítások számának csökkenéséhez is vezet majd.

A bevezetendő rezsimszisztem filozófiája a fogvatartottra mint *autonóm*, a saját életét/sorsát befolyásolni képes személyre tekint. Mindez ellentétes a szuicidprevenációs gyakorlatból következő emberképpel, amely a fogvatartott helyett elsősorban a személyi állományt teszi felelőssé az elítéltek saját döntéseier (mindezt az önkárosítások erősen pszichologizáló szemlélete is megerősíti, ha azonban az elítélteket főként pszichésen zavart, irracionális cselekvőkként definiáljuk, a későbbiekben kevésbé tudunk velük a reintegrációjukért felelősséget vállalni képes állampolgárokként dolgozni). Mindezek miatt a fogvatartott autonómiájának tiszteletben tartása, illetve felelősségének a (f)elismerése létfontosságú – ellenkező esetben ha komolyan gondoljuk a totális ellenőrzést, a börtön személyi állományának felduzzasztásával, egyidejűleg pedig a fogvatartás költségeinek emelkedésével kell számolnunk.

Felhasznált irodalom

- Antal A., Lehoczki Á., Hamula J., Benke B., Gibszer É., Deli É.: A bv. intézetekben öngyilkossági kísérletet elkövető, öngyilkossággal fenyegető fogvatartottak adatainak retrospektív statisztikai elemzése az 1999. és 2008. közötti időszakban a prevenció lehetőségének szemszögéből. *Börtönügyi Szemle*, 2009; Vol. 28.; 3: 97–100.
- Foucault, M.: *Felügyelet és büntetés*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1975.
- Gambetta, D.: *Codes of the Underworld. How Criminals Communicate*. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Kaminski, M. M.: *Games Prisoners Play. The Tragicomic Worlds of Polish Prison*. Princeton: Princeton University Press, 2004.
- Lehoczki Á.: A prizonális helyzetben elkövetett önkárosítás pszichés hátteréről. *Börtönügyi Szemle*, 2009; Vol. 28.; 3: 101–106.
- Lehoczki Á.: Öngyilkosság és önkárosítás a börtönvilágban. *Börtönügyi Szemle*, 2012; Vol. 31.; 3: 33–40.
- Liebling, A.: Prison Suicide and Prisoner Coping. *Crime and Justice*, 2009; 26: 283–359.
- Mórotz K.: A viselkedésalakulás és -befolyásolás tanulás-lélektani alapjai. In.: Mórotz K., Perczel-Forintos D.: *Kognitív viselkedésterápia*. Budapest: Medicina Kiadó, 2005.
- Schmehl J.: A fogvatartottak kockázatelemzései és kezelési rendszere. *Börtönügyi Szemle*, 2014; Vol. 33.; 1: 32–37.
- Tringer L.: *A pszichiátria tankönyve*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2004.